אורנה עידו־ליכטמן

אקולוגיה מתוך תיאולוגיה: הרחקת נזקים סביבתיים

א. מבוא
ב. אסכולות סביבתיות ופילוסופיות שמירת הסביבה
ג. חוקים ותקנות בתחום נזקי סביבה וזיקתם למקורות
ד. האיסור להזיק
ה. "מרחיקין את [...]": נזקי עשן וזיהום אוויר מקמין המוסק בעצים
ו. סיכום

א. מבוא

בשנים האחרונות גוברת המודעות לצורך בהגנת הסביבה בקרב אוכלוסיית העולם - ובכלל זאת גם בישראל. מושגים דוגמת "התחממות גלובלית", "משבר האקלים", "הפרדת פסולת", "מִחזור", "איכות אוויר" ו"זיהום אוויר" הפכו לחלק בלתי נפרד משגרת יומנו ומן השיח הסביבתי. למרות זאת, השמירה על הסביבה עדיין איננה נחלת הכלל ויש עוד מקום להגברת המודעות הסביבתית.

במקורות היהדות ישנן מצוות רבות הקשורות לשמירת הטבע והגנת הסביבה; וזאת אף שלמעשי האדם לא נודעה השפעה משמעותית על הסביבה בתקופות עבר. ישנה אפוא חשיבות רבה בהפניית הזרקור להתייחסות ההלכתית למניעת נזקים סביבתיים הנגרמים מחמת מעשי האדם - שפגיעתם רעה לא רק כלפי הטבע והסביבה אלא גם כלפי בני האדם.

במאמר זה אציג אסכולות סביבתיות שונות; אדגיש משמעויות והיבטים אקולוגיים בהלכה ובמקורות היהדות; אראה את זיקתם לתקנות וחוקים סביבתיים בני זמננו; אסקור מצוות והלכות הקשורות לבריאה ומשאבי הטבע; ואציג מחלוקות ודילמות הלכתיות בתחום הרחקת נזקי סביבה - תוך התמקדות בנזקי עשן וזיהום אוויר.

ב. אסכולות סביבתיות ופילוסופיית שמירת הסביבה

בתחום הגנת משאבי טבע וסביבה ישנן כמה אסכולות ומתוכן יוצגו כאן שתי גישות עיקריות. האסכולה הראשונה, האקולוגיה האנתרופוצנטרית, טוענת כי האדם עומד במרכז היקום והטבע וכל הבריאה לא נוצרה אלא למענו; ולפיכך שמירת הסביבה נועדה אך ורק לצורכי האדם.[1] מנגד ישנה האסכולה הביוצנטרית שלפיה כיצור חי האדם הוא חלק בלתי נפרד מהטבע והסביבה. בעיני גישה זו, ההגנה על משאבי הטבע והסביבה איננה תלויה בתועלת האדם ומן ההכרח לקיימה ללא תנאי.[2]

במתח שבין שתי תפיסות העולם לשמירת הסביבה, עדיין רווחת בקרב אוכלוסיית העולם התפיסה האקולוגית שבבסיסה ניצול משאבי הטבע לתועלת האדם. דוגמה לכך ניתן לראות בניצול יתר של משאבי קרקע, מים אוצרות טבע ומתכות במאות השנים האחרונות - למן המהפכה התעשייתית במאה ה־19 ועד ימינו. למרות השיח הרב והמאמץ להעלאת המודעות הסביבתית, התפיסה האקולוגית - הגורסת שימור משאבי טבע כחלק ממעגל סביבתי ובר־קיימא - אינה צוברת תאוצה.[3]

במקורות היהדות ניתן למצוא תימוכין למכביר לזיקה לשתי האסכולות האקולוגיות האמורות. הגישה הגורסת כי הטבע נוצר למען האדם והוא העומד במרכז הבריאה עולה לכאורה מן האמור בתחילת ספר בראשית: "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם" (בראשית א, כז). בתורה לא מפורט מהי משמעותו של המושג "צלם אלוקים" ואילו תכונות כלולות בתוכו. רש"י על אתר הסביר:

> ויברא אלהים את האדם בצלמו - בדפוס העשוי לו, שהכל נברא במאמר והוא נברא בידים, שנאמר: "וַתָּשֶׁת עָלַי כַּפֶּכָה" (תהילים קלט, ה).[4]

---

1 יש המכנים זאת "תפיסה אתנוצנטרית". להרחבה ראו גונן שגיא ואחרים, "מגמות בחינוך הסביבתי בישראל", **עיונים בניהול משאבי טבע וסביבה**, 6 (2008), עמ' 64-78; זאב שסטל, **אתיקה סביבתית**, ירושלים: האוניברסיטה העברית, המרכז להוראת המדעים במשרד החינוך, והמרכז הישראלי לחינוך מדעי־טכנולוגי ע"ש עמוס דה־שליט, תשס"ט, עמ' 14-15.

2 גישה נוספת באקולוגיה היא הגישה האקוצנטרית שלפיה המערכת האקולוגית היא העומדת במרכז ולצד האדם יש ערך גם ליחסי הגומלין בין האורגניזמים לסביבה הדוממת ולביוספירה בכללותה. האקוצנטריות מכניסה שיקולים מוסריים באשר להשפעות על מערכות אקולוגיות. על פי גישה זו, האדם הוא מין אחד המתקיים לצד מינים אחרים על פני כדור הארץ והוא אינו שולט בטבע. ראו שסטל, שם, עמ' 18-19.

3 המושג "קיימות" (sustainability) מוגדר כשיווי משקל יציב בין משאבים קיימים וקצב ניצולם אל מול יכולת ההתחדשות שלהם. ראו גם ג'רמי בנשטיין (עורך), **קיימות: חזון, ערכים, יישום**, תל אביב: מרכז השל והמשרד להגנת הסביבה, 2011, עמ' 11-44.

4 באבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק ח, התפרש הפסוק כהשגחה פרטית לכל אדם: "כשבראו הקב"ה לאדם הראשון צר אותו פנים ואחור שנאמר: 'אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפכה'. וירדו מלאכי השרת

בריאת האדם בצלם אלוקים מייחדת את האדם משאר הברואים ולפיכך מעניקה לו עליונות. ניתן להבין כי צלם אלוקים שבאדם קשור בתכונות תבונתיות המאפשרות לו יכולת שליטה בבעלי חיים ובטבע. האדם, שביכולתו להבין ולהשכיל, שנברא בצלם אלוקים, עומד במרכז הבריאה ומתברך על ידי הבורא:

> וַיְבָרֶךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ וּמִלְאוּ אֶת הָאָרֶץ וְכִבְשֻׁהָ וּרְדוּ בִּדְגַת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיָּה הָרֹמֶשֶׂת עַל הָאָרֶץ. וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים הִנֵּה נָתַתִּי לָכֶם אֶת כָּל עֵשֶׂב זֹרֵעַ זֶרַע אֲשֶׁר עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ וְאֶת כָּל הָעֵץ אֲשֶׁר בּוֹ פְרִי עֵץ זֹרֵעַ זָרַע לָכֶם יִהְיֶה לְאָכְלָה.

(בראשית א, כח-כט)

בפרק א' בספר בראשית מצווה התורה את האדם להרבות את המין האנושי, למלא את הארץ, ולהשתמש במשאבי הטבע, הקרקע, המים, בעלי החיים, הדגה ובעלי הכנף, הזרעים ועצי הפרי - שנבראו בעבורו למאכל ולמחיָה. השימוש בעולם החי - "דגת הים", "עוף השמים", "ובכל חיה" - וכן בעולם הצומח, דוגמת "עשב", "זרע", "פרי עץ", מדגיש את העושר שביצירת הבורא לשימושי האדם לדורי דורות. לא זו בלבד שיצירת הקב"ה נועדה לשימושו של האדם ולמחייתו אלא שנוספה לו יכולת שליטה על הטבע. המילה "לכבוש" ממחישה את הבעלות שמעניק הקב"ה לאדם על יצירתו.

פרשנויות רבות הוצעו למושג "כיבוש" בהקשר של עמידת האדם מול הטבע. נראה כי מדובר בשליטה משמעותית וטוטאלית, כפי שעולה מפירושו של הרמב"ן למילה "וכבשוה" (בראשית א, כח):

> וכבשוה - נתן להם כוח וממשלה בארץ לעשות כרצונם בבהמות ובשרצים וכל זוחלי עפר, ולעקור נטוע, ומהרריה לחצוב נחושת, וכיצא בזה. וזה יכלול מה שאמר "ובכל הארץ".

הרמב"ן מוסיף ומבאר מה כולל בתוכו המושג "ובכל הארץ":

> ובכל הארץ - שימשלו בארץ עצמה לעקור ולנתוץ ולחפור ולחצוב נחושת וברזל.

הרמב"ן מציע מבט רחב יותר על הביטוי "ומלאו את הארץ וכבשוה". משמעו של הכוח הניתן לאדם הוא משילות ללא תנאי על כל הארץ. השליטה בבעלי החיים מאפשרת לאדם לעשות כרצונו בבהמות, בשרצים ובזוחלים. האדם מתקיים למחייתו מהצומח,

---

לשחתו ונטלו הקב"ה ונתנו תחת כנפיו שנאמר: 'ותשת עלי כפכה'".

אך אם ירצה - יעקור נטוע וישתמש בעץ. כשליט על הארץ, יכול האדם לנתץ סלעים, לחפור באדמה ולחצוב בהרים, לשם הוצאת אוצרות טבע הנחוצים לבנייה, ואף להשתמש במתכות ומחצבים שונים כגון נחושת וברזל.

שליטת האדם על הטבע מתבארת באופן דומה גם בדברי ר' חיים בן עטר:

> "ויאמר אלהים הנה נתתי לכם". שיעור הכתוב הוא על זה הדרך להיות שכבר אמר ומלאו את הארץ וכבשוה ורדו וגו' בזה עשה את האדם אדון ושליט בכל הבריאה, ועתה בא לומר תועלת הנתינה שהוא לאכלה, ובזה הרשה אותם לאכול מהצמחים, וממוצא דבר אתה יודע כי מה שנתן להם דגת הים ועוף השמים והבהמה אינו אלא למשול בהם לא לאכול מהם כי פרט על אחד מהנמשלים שהוא לאכילה ולא כולם.

(ר' חיים בן עטר, אור החיים, בראשית א, כט)

מדברי "אור החיים" משתמע כי הקב"ה עשה את האדם שליט בכל הבריאה, בכך שניתנה לו הלגיטימציה לכבוש ולרדות. מכאן עולה כי ישנה הפרדה ברורה בשימוש במגוון המינים - בין הצמחים שניתנו לאדם לאכילה, ובין יתר בעלי החיים, יצורי המים, עופות השמיים ובהמות הארץ, שהוענקו לאדם כדי למשול בהם. בסוף דבריו מדגיש ר' חיים בן עטר שהללו לא ניתנו לאדם לצורכי אכילה וקיום אלא לצורכי משילות.

בביאורו לתורה (בראשית א, כח) כתב ר' עובדיה ספורנו כי עניינה של המשילות המדוברת הוא כוח השכל להציב גדר וגבול, לצוד את בעלי החיים ולהכניעם בעבודה. לפיכך, משמעו של המונח "וכבשוה" הוא התגוננות של בני האדם מפני בעלי החיים ומכניסתם לתחום האנושי באמצעות השכל. הרדייה באה לידי ביטוי בציד של בעלי החיים ובהכנעתם לעבודת האדם. כלשונו:

> וכבשוה - שתגנו בשכלכם, ותמנעו את החיות שלא יכנסו בגבולכם, ואתם תמשלו בם. ורדו במצודים וחרמים להכניעם לעבותדכם.

מן האמור בפרק א' בספר בראשית ניתן אפוא להסיק כי מכוח המשילות - בין זו הפיזית, בין זו השכלית - מוענקת לאדם הלגיטימציה לעשות ככל העולה ברוחו בטבע.

אכן, בפרק ב' בספר בראשית מופיע עקרון שימור הבריאה: "וַיִּקַּח ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם וַיַּנִּחֵהוּ בְּגַן עֵדֶן לְעָבְדָהּ וּלְשָׁמְרָהּ" (בראשית ב, טו). אל מול כוחות השליטה שניתנו לאדם, קיימת חשיבות רבה לשימור הטבע ולהגנה על יצירת הבורא. פרשנותם של חז"ל לסוגיית "לעבדה ולשמרה" היא מורכבת ואינה אחידה, אך שזור בה שיווי משקל עדין - בין ביצוע לעצירה, בין עבודה לשמירה.

כדוגמה ניתן לציין את לשון מדרש בראשית רבה המלמד על תפיסה מוסרית־ערכית של עבודה ולימוד תורה:

> "ויניחהו בגן עדן" - ר' יודן ור' ברכיה. רבי יודן אמר: הניח לו והגן עליו ועדנו מכל אילני גן עדן. רבי ברכיה אמר: להניחו ולהגן עליו ולעדנו מכל אילני גן עדן. "ויניחהו" - נתן לו מצות שבת, כמו שאתה אומר: "וינח ביום השביעי" (שמות כ, א). "לעבדה" - ששת ימים תעבוד, "ולשמרה" - "שמור את יום השבת לקדשו" (דברים ה, יב).
>
> (בראשית רבה, פרשה טז, אות ה)

על פי המדרש, האדם הונח בגן העדן לשם עשיית מצוות ועבודתו של הקב"ה. בגן עדן שזורים קיום מצוות השבת ועבודת האדם בימי החול למחייתו: "לעובדה" היינו עבודה פיזית במהלך ששת ימי המעשה; ו"לשמרה" היינו יום המנוחה והעצירה מכל מלאכה, היום השביעי.[5]

גישה נוספת באשר לאיזון בין העבודה והשמירה מצויה בפירושו של ר' אברהם אבן־עזרא למילים "לעובדה ולשומרה":

> והאומרים כי לעבדה ולשמרה שב אל האדמה, איך יתכן לעבוד ולשמור מקום גדול ממקום קטן? ואחר שחטא והוציאו לעבוד את האדמה, וכבר היה עובד האדמה! רק פירוש "לעבדה" - על הגן שמפריו יאכל, ואחר שחטא שב לאכול את עשב השדה, והוא הלחם. וטעם "לעבדה" - להשקות הגן. "ולשמרה" - מכל החיות שלא יכנסו שם ויטנפוהו.

לפי פרשנותו של אבן־עזרא, עבודת האדם בגן עדן הסתכמה בהשקיית עצי הגן שמפירותיהם אכל. השמירה נועדה להגן עליו לבל ייכנסו חיות ויטנפו את הגן. בביאור הפסוק מגולם אלמנט האיזון העדין בין השימוש בהווה והשמירה על המצב לשם העתיד - השקיית העצים למען הפירות ושמירת הגן לבל ייהרס בעטיין של חיות שייכנסו אליו. מכאן ניתן להבין כי גם אם בטובת האדם עסקינן, לשימור הצמחים ומניעת מפגעים סביבתיים נודעת משמעות רבה.

---

5 ליום השבת ישנה תרומה משמעותית גם לעצירת השפעות שליליות על הטבע והסביבה. אתר מנ"א (מערך ניטור ארצי) ממחיש את תרומתה הסביבתית של השבת. איכות האוויר בשבת טובה מימי חול, וטובה מאוד ביום הכיפורים (ירידה של עד 90% בזיהום האוויר הנגרם מתחבורה).

במילים "לעובדה ולשמרה" רמוז איזון בין ערכים ואיזון אקולוגי.[6] האיזון הוא שמירת שיווי המשקל בין "לעובדה", במשמעות של להתערב בטבע כדי להתקיים ולהתפתח, לבין "לשומרה", שמירה על הטבע לבל ייהרס וייחרב. בשמירה זו מצוי גם מרכיב של מוסריות ואחריות המוטל על האדם כפי שמופיע במדרש קהלת רבה על הפסוק "רְאֵה אֶת מַעֲשֵׂה הָאֱלֹהִים כִּי מִי יוּכַל לְתַקֵּן אֵת אֲשֶׁר עִוְּתוֹ" (קהלת ז, יג):

> בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את האדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן, ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם תקלקל אין מי שיתקן אחריך.

(קהלת רבה, פרשה ז, אות א)

לדעתי, התפיסה העקרונית בדבר הצורך בשמירת הטבע והסביבה מתומצתת בלשונו של המדרש "וכל מה שבראתי - בשבילך בראתי". האדם נברא בצלם אלוקים. הוא מקבל מהקב"ה יצירה פלאית שנוצרה בעבורו, אך עליו להקפיד שלא לקלקלה - להשתמש בה בתבונה ובאחריות. אלוקים כמו אומר לאדם: "ראה את מעשיי - עצי הגן, השיחים, האילנות, הפירות, המים בנהרות; הכול נתון לשימושך, ברם מחובתך למנוע פגיעה בהם ועיוות שלא יוכל להיתקן".

מן האמור עולה שהקב"ה מבקש מאדם הראשון לשמור על האיזון האקולוגי - על איזון בין שימוש במשאבי הטבע והבריאה לתועלתו בהווה, לבין שמירה על הבריאה לשם הדורות העתידים לבוא. הקב"ה הוא הבעלים על היקום כולו - מעין האמור בספר ויקרא (כה, כג) "כִּי לִי כָּל הָאָרֶץ" - והוא מצווה את האדם לבל יפגע במעשיו ולבל יפר את האיזון השורר בטבע.

מן המקרא ומן המדרש ניתן אפוא להסיק כי השמירה על הסביבה היא מעשה טוב וחיובי. האדם נברא בצלם אלוקים, והטבע והבריאה נוצרו לתועלתו. מכאן נובעת אחריותו לשמירת הסביבה. מצד שני, הבריאה היא אלוקית ועל האדם מוטלת חובה לשומרה ולהגן עליה. זוהי השקפה תיאוצנטרית - אקולוגיה הנובעת מתוך תיאולוגיה, ובקיצור: עמדה תיאו־אקוצנטרית[7] - הדורשת מהאדם לשמור על עצמו ועל הטבע כמכלול יצירת הבורא.

---

6 איזון אקולוגי מתקיים כאשר מערכת טבעית שומרת על קיומה ועל התהליכים המתרחשים בה. ראו: Vandana Shiva, "Ecological Balance in an Era of Globalization", Nicholas Low (ed.), *Global Ethics and Environment*, 2000. pp. 47-69.

7 ראו שמואל חן, "מדוע נעדרת אתיקה סביבתית מההגות הציונית הדתית?", **אקדמות**, יט (תשס"ז), עמ' 14.

ג. חוקים ותקנות בתחום נזקי סביבה וזיקתם למקורות

התבוננות במקורות היהדות - במקרא, בספרות חז"ל ובספרי הפוסקים[8] - מגלה שפע של ביטויים סביבתיים. בהקשרים רבים אנו מוצאים כללים ועקרונות מעשיים של דרך חיים שביסודה מניעת פגיעה בסביבה, בצמחייה, בבעלי חיים ובאדם. מופלא בעיניי הדבר שמערכת מוגדרת שכזו - הכוללת חוקים, תקנות והתייחסות מעשית למגוון רחב של תחומי סביבה - התקיימה במשך דורות רבים. מערכת עתיקת יומין זו קבעה כללים ברורים והִתוותה את השמירה על הסביבה הלכה למעשה, זאת בניגוד לתפיסה רווחת כאילו העיסוק באיכות הסביבה הוא נחלת תקופתנו בלבד.[9]

לצד מערכת החוקים והנחיות ההלכתיות והמקראיות, ישנם בימינו תקנות וחוקים סביבתיים רבים שנחקקו במהלך השנים במדינת ישראל (חלקם עודם בתהליכי חקיקה): מקצתם על ידי רשות המים, משרד החקלאות ומשרד הפנים ורובם על ידי המשרד להגנת הסביבה. מטרתם של חוקים ותקנות אלה הוא להגן על משאבי הטבע, המים, הקרקע והסביבה, בעלי החיים - וכמובן על האדם. במהלך השנים פורסמו במדינת ישראל למעלה מ־300 חוקים, תקנות וצווים בנושאי איכות הסביבה.

באיזו מידה נשענים התקנות והחוקים הסביבתיים על המקורות ההלכתיים?

ניטול למשל את החוק למניעת מפגעים, התשכ"א-1961 (המכונה "חוק כנוביץ") והמשכו החוק למניעת מפגעים סביבתיים (תביעות אזרחיות), התשנ"ב-1992. החוק מציב הגבלות על גרימת מפגעים סביבתיים ומפרט שלושה מצבים הנחשבים מטרד ליחיד: גרימת רעש, ריחות וזיהום אוויר. מלבד זאת, החוק מפרט את דרכי האכיפה כנגד גרימת המפגעים ואת הענישה עליהם.

עיון בפרק השני של מסכת בבא בתרא, במשנה ובגמרא, מלמד על הלכות רבות העוסקות בהרחקת מפגעים. האיסור מתבטא בשימוש במילים "לא [...]" ו־"מרחיקין [...]". הרחקת המזיקים מקבילה לחוק למניעת מפגעים, ולחוקים נוספים כגון חוק המים, התשי"ט-1959 (ולאחר מכן תקנות המים למניעת זיהום מים) וחוק התכנון

---

8 נציין כאן שני ספרים חשובים בני ימינו שעסקו בענייני איכות הסביבה מזווית מבט תורנית: ספרו של הרב פרופ' נחום רקובר, **איכות הסביבה: היבטים רעיוניים ומשפטיים במקורות היהודיים**, ירושלים: מורשת המשפט העברי, תשנ"ד; וספרם של הרבנים אליעזר אפרסמון וצבי אידלס, **איכות הסביבה היזק ראיה**, קריית ארבע: מכון מלילות, תשס"ג.

9 ראו טלי טל (עורכת), **חינוך סביבתי וחינוך לקיימות: עקרונות, רעיונות ודרכי הפעלה**, המשרד להגנת הסביבה, הטכניון והחברה להגנת הטבע, תשס"ט.

והבניה, התשכ"ה-1965, הדורשים מבעל הנזק להרחיק דברים השייכים לו ועלולים להזיק לאדם אחר.

להלן יובאו דוגמאות לזיקה בין החוק למניעת מפגעים, התשכ"א-1961, לבין המקורות. סעיף 3 לחוק קובע כיצד יש להימנע ממפגע ריח: "מניעת ריח - לא יגרום אדם לריח חזק או בלתי סביר, מכל מקור שהוא, אם הוא מפריע, או עשוי להפריע, לאדם המצוי בקרבת מקום או לעוברים ושבים". במשנה (בבא בתרא ב, ט) מפורטים הגורמים שנדרש להרחיקם על מנת למנוע ריח רע: "מרחיקין את הנבלות ואת הקברות ואת הבורסקי חמישים אמה".

החוק למניעת מפגעים מתייחס לכל "ריח חזק או בלתי סביר" - בלא להתייחס למקורו. החוק אינו מגדיר במפורש מהו "ריח חזק" או "בלתי סביר" ומהן הפעולות הנדרשות כדי למנוע את המפגע. ריח הוא תחושה סובייקטיבית ולפיכך עשויים להיות הבדלים בעניין זה בין איש לרעהו. כשאין קווים ברורים לגבי הריח או סוגו, הדבר עלול לגרום למחלוקת בשאלה מהו ריח חזק או בלתי סביר. לאור זאת, גיבש המשרד להגנת הסביבה נוהל הגדרת מפגע ריח,[10] הקובע קריטריונים ברורים אשר מאפשרים לרגולטור להחליט אימתי מתקיים מפגע ריח "חזק ובלתי סביר" על פי הגדרתו בחוק. הנוהל מבוסס על אמצעים ושיטות מקובלות וכולל צוות מריחים. המחוקק אינו מפרט מהו המרחק שנדרש להרחיק את המפגע, אלא קובע שיש להפסיקו - גם אם אינו מפריע באופן קבוע לנמצאים בסביבה.

המשנה, לעומת החוק, מגדירה בצורה מפורשת מהו ריח חזק ובלתי סביר: "נבלות", "קברות" או "בורסקי" (מעבד עורות). מדובר בריחות שאין ספק לגבי המפגע שהם יוצרים או עשויים ליצור. למותר לציין כי בתקופת המשנה, טרם המהפכה התעשייתית, לא התקיימו בסביבה מפגעי סביבה אנתרופוגניים, כגון ריחות שאנו מכירים כיום הנובעים מתהליך גורמי ייצור במפעלים, אתרים לטיפול בפסולת ועוד. נוסף על כך מציינת המשנה את המרחק המינימלי של ההרחקה - חמישים אמה (24 מטרים או 29 מטרים, לפי שיטת ר"ח נאה וה"חזון איש", בהתאמה). אפשר לדון אם זהו מרחק סביר לשם הרחקת מפגעי ריח, אך אין זה גבול שרירותי ויש בו מן ההיגיון.[11]

בהמשך מציינת המשנה (בבא בתרא ב, ט): "אין עושין בורסקי אלא למזרח העיר". לא זו בלבד שהמשנה דורשת להרחיק את הגורמים היוצרים מפגע ריח, כגון בורסקי,

---

10 נוהל הגדרת מפגע ריח, 9.9.2010, המשרד להגנת הסביבה. זמין במרשתת.

11 נציין שגם העץ שעליו תלו את המן ועשרת בניו היה "גבוה חמשים אמה" (אסתר ה, יד; ז, ט). ראו **דף על הדף**, בבא בתרא כה ע"א.

אלא שהיא קובעת היכן להציבם - בכיוון מזרח. הרמב"ם פירש מדוע יש להניחם "למזרח העיר": "מפני שרוח מזרחית חמה וממעטת היזק ריח עיבוד העורות".[12] משב רוח יכול להעצים את הריח, ולפיכך הצבת המפגע בכיוון מזרח נועדה להמעיט במפגע גם אם הוא מרוחק דיו. יש לציין כי גם צוות מריחים, אשר מוקם על פי הנוהל של המשרד להגנת הסביבה, נדרש בבדיקתו לאפיין נתונים מטאורולוגיים, כגון כיוון הרוח ועוצמתה, על מנת לקבוע אם מדובר במפגע ריח חזק ובלתי סביר.

איסור מפגע רעש, הקיים בחוק למניעת מפגעים, מופיע במשנה (בבא בתרא ב, ג) שבה נאסר באופן כללי ליצור מטרד רעש: "חנות שבחצר - יכול למחות בידו ולומר לו: איני יכול לישן מקול הנכנסין ומקול היוצאין". בנסיבות מסוימות נדרש בעל מלאכה להימנע מיצירת רעש הנגרם מכלי עבודתו או עקב ביקורי לקוחות בבית מלאכתו.

בדומה לחנות שבחצר הגורמת לרעש חזק, ונדרש למנוע מפגע זה במידה שהוא מפריע לשכנים, כך גם נאמר בסעיף 2 לחוק למניעת מפגעים: "מניעת רעש - לא יגרום אדם לרעש חזק או בלתי סביר, מכל מקור שהוא, אם הוא מפריע, או עשוי להפריע, לאדם המצוי בקרבת מקום או לעוברים ושבים". הגדרותיו של רעש בלתי סביר מפורטות בתקנות למניעת מפגעי רעש בלתי סביר, ומתחשבות באזור הרעש (מגורים, מסחר או תעשייה), במקורותיו ובמשכו. התקנות מגדירות עוצמת רעש מרבית מותרת, המשתנה במהלך שעות היממה, ומבהירות כיצד נמדד הרעש.

למרות האיסור העקרוני על גרימת רעש, המשנה (שם) מורה כי בנסיבות מסוימות ניתן להתחשב בגורם שיוצר את המטרד, וכן מבדילה בין רעש רקע קבוע לבין רעש המולה זמני:

> אבל עושה כלים, יוצא ומוכר בתוך השוק, ואינו יכול למחות בידו ולומר לו איני יכול לישן לא מקול הפטיש ולא מקול הרחיים ולא מקול התינוקות.

השאלה העולה מאליה היא: מדוע רעש של נכנסים ויוצאים חזק יותר מרעש של פטיש וריחיים? על כך משיב ר' מנחם המאירי:

> ואין רשאין לומר עשה כליך במקום אחר שאין יכולין לישן לא מקול הפטיש ולא מקול הרחיים, שאדם עשוי לעשות אומנות שלו בתוך ביתו ואינו נמנע מפני היזק שינה, אבל המכירה, אדם עשוי יותר למכור בשוק.
> (ר' מנחם המאירי, בית הבחירה, בבא בתרא כ ע"ב)

---

12 **משנה תורה**, הלכות שכנים, פרק י, הלכה ד.

לפי המאירי, ישנו הבדל בין עבודות פנים־ביתיות לבין עבודת חוץ. בכל הנוגע למלאכת אומן, הרי שאף על פי שהיא גורמת לרעש, יכול האומן להמשיך לעשותה בביתו.

באופן כללי נראה שבמקורות חז"ל הוסבה תשומת לב רבה למפגעי סביבה, וכי בכל הנוגע לתחום שבין אדם לשכנו יש למצוא קווים מקבילים לא מעטים בין הוראת המקורות והוראת החוק. יחד עם זאת, רבים ממפגעי הסביבה המטופלים כיום על ידי רשויות המדינה (בעיקר בידי המשרד להגנת הסביבה) הם נזקים הנגרמים ממפעלי תעשייה המשפיעים ברמה הארצית. לבסוף יש לציין כי גם בלקיחת אחריות בגין הנזק ניתן למצוא הקבלה בין המקורות והוראת החוק.

ד. האיסור להזיק

גרימת נזק היא אירוע שלא תמיד ניתן להגדירו באופן חד־משמעי, ולשם כך נדרשת הוכחה של גורם הנזק. הדבר נכון שבעתיים כאשר מדובר באירוע סביבתי, שהגדרתו כוללת מטרד, עוולה או נזק. לא תמיד ניתן להבחין בנזק באופן ממשי; לכן, מרבית מפגעי סביבה - וביניהם רעש, ריח ועשן - הוכנסו להגדרה של מטרדים או עוולות[13] ואינם כלולים בהגדרת נזק ישיר או עקיף. נוסף על כך, במרבית המקרים קיים קושי בהגדרת מידתיות ההיזק הנגרם ממפגעים אלה.

החוק למניעת מפגעים סביבתיים הוא אחד מן החוקים המכילים עוולות נזיקיות מחוץ לפקודת הנזיקין.[14] הוא נועד לאפשר לאזרחים ולארגוני סביבה לסייע באכיפה סביבתית. החוק מעניק סעד של צו להפסקת מפגעים ותיקונם. תביעה לפיצוי בגין נזק אפשרית על פיו רק אם מדובר במפגע חוזר.[15]

כיצד מגדירים נזק על פי ההלכה? מהו המקור ההלכתי לאיסור ובמה הוא שונה מהחוק? חכמינו דנו בנושא גרימת נזק ישיר, שאסור מן התורה, על דרך ההיפוך, ונסמכו על טעמים מספר. ר' מאיר הלוי אבולעפיה, הרמ"ה, עיגן איסור זה בשני פסוקים:

---

13 העוולה מכונה מטרד ליחיד, כמו גם סעיפי חוק שונים המגדירים מצבים ספציפיים כמטרד ליחיד, דוגמת החוק למניעת מפגעים סביבתיים, בהתייחס למטרדי זיהום אוויר, רעש וריח.

14 ראו סעיף 44 (א) לפקודת הנזיקין.

15 ראו תמרה לוטנר־לב ודוד שור, **נייר מדיניות מס' 2 בנושא רגולציה סביבתית של קידוחים ימיים: אחריות נזיקית וביטוח לנזקים סביבתיים מקידוחי גז ונפט בים**, אפריל 2013.

מיהו האי מעשה גופיה דאהנו ביה מעשיו - איסורא הוא, דאסור למיגרם מידי דאתי מיניה היזקא לאינשי. אי משום "לפני עור" (ויקרא יט, יד), ואי משום "ואהבת לרעך כמוך" (שם, יח).

(ר' מאיר הלוי אבולעפיה, יד רמה, בבא בתרא, פרק ב, סימן קז)

בשני הפסוקים הללו לא מופיע האיסור להזיק באופן ישיר. בפסוקים הללו מפורט היחס הראוי של אדם לחברו: אהבת הזולת ואי־הצבת מכשול בפני אדם חלש. אין בכך משום הגדרה ברורה של מהות האיסור להזיק לזולת. עם זאת, ואף שאין איסור ישיר לגרום לנזק, ביארו חכמינו כי אם קיים ציווי להיטיב עם האחר, ממילא ברור שגם אסור להזיק לו. הרמב"ן (דברים ו, יח) למד את האיסור להזיק מהפסוק "ועשית הישר והטוב בעיני ה'":

והכוונה בזה כי מתחילה אמר שתשמור חוקיו ועדותיו אשר צווך, ועתה יאמר גם באשר לא צווך, תן דעתך לעשות הטוב והישר בעיניו, כי הוא אוהב הטוב והישר, וזה ענין גדול לפי שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגת האדם עם שכניו ורעיו וכל משאו ומתנו ותיקוני הישוב והמדינות כולם.

לדברי הרמב"ן, בתורה לא הוזכרו - ולא ייתכן שיוזכרו - כלל המעשים הראויים שבהם האדם צריך לנהוג עם חבריו ושכניו. בכל זאת, הוא חייב גם במעשים אלה - הטוב והישר בעיני הקב"ה.

הרמב"ם למד זאת מהאמור בפסוק "לא תעמוד על דם רעך" (ויקרא יט, טז):

הזהירנו מלהתרשל בהצלת נפש אחד כשנראהו בסכנת מות או ההפסד ויהיה לנו יכולת להצילו. כמו שהיה טובע בנהר ואנחנו נדע לשחות ונוכל להצילו. או יהיה לסטים משתדל להרגו ונוכל לבטל מחשבתו או לדחות ממנו נזק. ובאה האזהרה באמרו "לא תעמוד על דם רעך".

וכבר אמרו שמי שיכבוש עדות תכללהו גם כן זאת האזהרה, כי הוא רואה ממון חבירו אבד והוא יכול להחזירו אליו באמרו האמת. וכבר בא בזה הענין גם כן "אם לא יגיד ונשא עונו". ולשון ספרא: מנין שאם אתה יודע לו עדות שאין אתה רשאי לשתוק? תלמוד לומר "לא תעמוד על דם רעך". ומנין שאם ראית אותו טובע בנהר או חיות או לסטים באין עליו שאתה חייב להצילו? ת"ל "לא תעמוד על דם רעך". ומשפטי מצוה זו כבר התבארו בסנהדרין.

(ספר המצוות לרמב"ם, מצוות לא תעשה רצז)

האיסור להשחית ולהזיק לסביבה מבוסס גם על דיני מלחמה:

> כִּי תָצוּר אֶל עִיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ לְתָפְשָׂהּ לֹא תַשְׁחִית אֶת עֵצָהּ לִנְדֹּחַ עָלָיו גַּרְזֶן כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכֵל וְאֹתוֹ לֹא תִכְרֹת כִּי הָאָדָם עֵץ הַשָּׂדֶה לָבֹא מִפָּנֶיךָ בַּמָּצוֹר. רַק עֵץ אֲשֶׁר תֵּדַע כִּי לֹא עֵץ מַאֲכָל הוּא אֹתוֹ תַשְׁחִית וְכָרָתָּ וּבָנִיתָ מָצוֹר עַל הָעִיר אֲשֶׁר הִוא עֹשָׂה עִמְּךָ מִלְחָמָה עַד רִדְתָּהּ.
>
> (דברים כ, יט-כ)

הרמב"ם למד מהלכות מלחמה גם להתנהגות ביומיום:

> ולא במצור בלבד אלא בכל מקום כל הקוצץ אילן מאכל דרך השחתה לוקה [...] ולא האילנות בלבד אלא כל המשבר כלים וקורע בגדים והורס בנין וסותם מעין ומאבד מאכלות דרך השחתה עובר בלא תשחית ואינו לוקה אלא מכת מרדות מדבריהם.
>
> (משנה תורה, הלכות מלכים, פרק ו, הלכות ח-י)

אם כן, אף שאין בתורה איסור מפורש להזיק לזולת, הרי שההלכה אוסרת על האדם להזיק לרעהו - ובכלל זאת נפשו, בריאותו וממונו.[16]

כאמור, דיני הרחקת נזקים מופיעים במשנה במסכת בבא בתרא (פרק שני), ודיני נזיקין עצמן מופיעים במשנה במסכת בבא קמא (פרק ראשון) "ארבעה אבות נזיקין". אומנם, בכל הנוגע לנזק שנגרם בצורה עקיפה נחלקו התנאים - חכמים ור' מאיר (בבא קמא צח ע"ב; ק ע"א). היחס בין גורם המעשה לבין הנזק העקיף מוגדר במשפט העברי כ"גרמי" או "גרמא". "גרמא" ו"גרמי" הם נזקים שהאדם או ממונו גורמים לגופו של אדם אחר או לממונו - שלא במעשה ידיים או בכוחם הישיר אלא רק בעקיפין. לרוב, הנזק העקיף שנגרם בחוזק והוא קרוב ומיידי מוגדר "גרמי", ואילו נזק שנגרם ברפיון ובאופן עקיף יותר נקרא "גרמא". יש המגדירים "גרמא" כ"הכנה להיזק".[17]

על גרימת זיהום סביבתי חל תשלום בהתאם לחוק הגנת הסביבה (המזהם משלם), התשס"ח-2008. מטרת החוק היא להגן על איכות נאותה של הסביבה, לשמור עליה

---

16 חכמי האחרונים הרבו לעסוק בשאלת האיסור להזיק. ראו למשל הרב ברוך בער ליבוביץ', **ברכת שמואל**, בבא קמא, סימן סב; הרב יעקב ישראל קנייבסקי, **קהלות יעקב**, בבא קמא, סימן א; הרב אהרון ליכטנשטיין, **שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין: דינא דגרמי**, עמ' 169-180 ועוד. ראו גם **מאורות הדף היומי**, בבא קמא, עמ' ב-ג; הרב שמואל לורנץ, "אבות נזיקין", **גולות**, ז (תשנ"ט), עמ' 27-36. לסקירה רחבה ראו גם ערן שילה ואסף תא־שמע, "עיונים במסכת בבא קמא: סוגיית אבות ותולדות כפתח להבנת מעמד דיני נזיקין", **גולות**, ז (תשנ"ט), עמ' 37-42.

17 ראו **אנציקלופדיה תלמודית**, כרך ו, ערך "גרמא בנזיקין, גרמי".

ולשפרה, למנוע פגיעה בסביבה או בבריאות הציבור, לשלול כדאיות כלכלית הכרוכה בפגיעה בסביבה ולהחזיר את המצב לקדמותו בעת פגיעה בסביבה. גובה הקנס תלוי בערך הנזק שנגרם, בטובת ההנאה או ברווח שהופק במהלך הפגיעה הסביבתית. עקרון "המזהם משלם" (Polluter pays principle) הוא עיקרון משפטי־בינלאומי בחקיקה ואתיקה סביבתיות; הוא מקובל על מדינות ה־OECD והאיחוד האירופי, ומוזכר כעיקרון 16 ב"הצהרת ריו לסביבה ופיתוח". על פי עיקרון זה, הגוף שאחראי לגרימת הזיהום נדרש לשלם על הנזק שגרם לסביבה, לבריאות האדם ולכל מי שניזוקו מהזיהום.

נזק סביבתי - כתוצאה מזיהום קרקע, מים ואוויר (על ידי שפכים, עשן, קרינה, רעש, דליפת דלק, גזים ופסולות) - עלול לגרום לפגיעה בריאותית וסביבתית ולפגיעה ברווחת האדם.[18] הגדרת הנזק רחבה וכוללת פגיעה ישירה בבריאות היחיד או הציבור. בכלל זאת: זיהום משאבי טבע; פגיעה באיכות החיים מחמת מטרדי רעש וריח; מפגעים היוצרים מכשול פיזי או אסתטי (כגון פסולת צמיגים, עץ ובניין). כאמור, גם בגין נזק שאיננו ישיר - כגון עשן שמתפשט עם הרוח, שפכים שמוזרמים למים ומחלחלים לקרקע או פסולת שמושלכת ברבים - מחויב המזיק לשלם.

לעיתים, מתוך התחשבות בצורכי החיים התירו חכמים מעשה העלול לגרום נזק לרבים,[19] מתוקף תקנות שהתקין יהושע בן נון. למרות זאת, במידה שאירע נזק - המזיק חייב לשלם:

> רבי יהודה אומר: בשעת הוצאת זבלים, אדם מוציא זבלו לרשות הרים וצוברו כל שלשים יום כדי שיהא נישוף ברגלי אדם וברגלי בהמה, שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ. אפילו תימא רבי יהודה - מודה רבי יהודה שאם הזיק חייב לשלם.

(בבא מציעא קיח ע"ב)

בגמרא מבואר שנזקי סביבה הם חוצי גבולות והם עוברים מרשות היחיד לרשות הרבים:

> תנו רבנן: לא יסקל אדם [אבנים] מרשותו לרשות הרבים. מעשה באדם אחד שהיה מסקל מרשותו לרשות הרבים, ומצאו חסיד אחד. אמר לו: "ריקה [=ריק, קל דעת], מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך? לגלג עליו.

---

18 ראו ישעיהו בראור, "הרחקת נזקים סביבתיים", **המעין**, נא(א) (תשע"א), עמ' 25-34.

19 ראו הרבנים אפרסמון ואידלס, **איכות הסביבה היזק ראיה**, עמ' 1-30.

לימים נצרך למכור שדהו, והיה מהלך ברשות הרבים ונכשל באותן אבנים. אמר: יפה אמר לי אותו חסיד: מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך. (בבא קמא נ ע"ב)

בסיפור זה מבהיר החסיד בצורה מתוחכמת את ערכה של רשות הרבים לעומת המסקל שלגלג על דבריו ומצא עצמו נפגע לבסוף מאותן אבנים שפיזר. כך מודגשת אחריותו של היחיד למנוע נזק ברשות הרבים ומובלט ערכה של רשות הרבים בעבור היחיד.

ה. "מרחיקין את [...]": נזקי עשן וזיהום אוויר מקמין המוסק בעצים

זיהום אוויר הוא מפגע סביבתי משמעותי,[20] בישראל ובעולם כולו.[21] הוא פוגע בבריאות הציבור ובעיקר בילדים ובקשישים. התייקרות הנפט והסולר הובילה לעלייה גדולה מאוד בחימום ביתי בתנור עצים להסקה (קמין), אף שהוא נחשב למזהם ביותר מבין אמצעי החימום השונים.[22] התוצאה היא החרפת הזיהום בתקופת החורף וגרימת נזק ברמה סביבתית ובריאותית. הקמין עוגן בתקנות למניעת מפגעים (זיהום אוויר מחצרים), התשכ"ב-1962, ופיקוחו נתון באחריות הרשות המקומית שבה נוצר המפגע.

חוק אוויר נקי, התשס"ח-2008, מדגיש: "לא יגרום אדם לזיהום אוויר חזק או בלתי סביר". מטרתו של החוק היא להביא לשיפור איכות האוויר, ולמנוע ולצמצם זיהום אוויר הפוגע בבריאות ואיכות החיים. מלבד זאת נועד החוק להגן על הסביבה - לרבות משאבי הטבע, המערכות האקולוגיות והמגוון הביולוגי - למען הציבור ולמען הדורות הבאים ובהתחשב בצורכיהם. לשם כך נקבעו בחוק היתרי פליטת מזהמים לאוויר בפרקי זמן נתונים (לבעלי מקורות פליטה נייחים וניידים). בהתאם לחוק הגנת הסביבה (המזהם משלם), התשס"ח-2008, ניתן להטיל עיצום כספי על מפעלים וחברות החורגים מן המותר.

---

20 Eze IC, et al., "Association between ambient air pollution and diabetes mellitui Europe and North America: Systematic review and meta-analysis", *Environ Health Perspect*, 123 (2015), pp. 381-389.

21 ראו באתר ארגון הבריאות העולמי: https://www.who.int/airpollution/ambient/health-impacts.

22 המשרד להגנת הסביבה, "זיהום אוויר מתנורי הסקה על עץ (קמינים), מדרג פליטות חלקיקים נשימתיים מאמצעי חימום שונים" (combustion Small 4.A.1 - chapters guidance sectoral: B Part - emission pollutant air E).

כפי שניתן למצוא מחלוקות בתחום של אתיקה סביבתית, כך נחלקו חכמינו בעניין הנזק מרשות היחיד לרשות הרבים - הן באשר להוכחת גרימת הנזק והאחריות על כך, הן באשר למידת ההרחקה והמניעה הנדרשות מהמזיק (וכן מהניזוק).

במשנה (בבא בתרא ב, יא) מופיעים דברי רבי יוסי: "אף על פי שהבור קודם לאילן, לא יקוץ, שזה חופר בתוך שלו, וזה נוטע בתוך שלו". רבי יוסי מדגיש את זכותו הקניינית של הפרט לעשות במה ששייך לו כרצונו. אף שהשכן חפר בורות לאגירת מים בשטחו מבעוד מועד, קיימת הזכות לאחר לטעת בשטחו אילן, שברבות הזמן שורשיו יגיעו לבורות. משמעות דבריו היא שאדם רשאי לעשות בקניינו הכול - אף אם זה מטריד את שכניו.

דוגמה נוספת לעמדת רבי יוסי מובאת בעניין הרחקת החרדל מהדבורים. המשנה (שם, י) מציינת כי זכותו של הפרט לגדל חרדל בשטחו חרף העובדה שגידול זה יזיק לכוורת דבורים המצויה בשטח סמוך של רעהו: "מרחיקין את המשרה מן הירק ואת הכרשין מן הבצלים ואת החרדל מן הדבורים. ר' יוסי מתיר בחרדל". בתוספתא (בבא בתרא א, ט) הוסבר היתרו של רבי יוסי בכך שכל אחד עושה בתוך שלו: "ר' יוסי מתיר בחרדל שאומר לו כדרך שעשית בתוך שלך אף אני עושה בתוך שלי". לבסוף, אף נדרש להרחיק מיני עצים מהעיר: "מרחיקין את האילן מן העיר עשרים וחמש אמה, ובחרוב ובשקמה חמישים אמה" (משנה, בבא בתרא ב, ז). בפירושו למשנה על אתר הסביר הרמב"ם - על פי הגמרא (בבא בתרא כד ע"ב) - כי תכליתה של הרחקה זו "כדי שיהיה מראה העיר יפה [...] משום נוי העיר".

במשנה (בבא בתרא ב, י) מופיע האיסור העקרוני לגרום נזק סביבתי ולצידו החובה לשמירת הסביבה:[23] "מרחיקין את המשרה מן הירק". המשנה דורשת אפוא הרחקת תוצרי לוואי תעשייתיים שעלולים לגרום נזק לקרקע.

לכאורה לפנינו סתירה בין המקורות. מצד אחד, האדם נדרש לשמור על סביבה נאה, נקייה ובריאה, וזכותו של הפרט לעשות כרצונו ברשותו ולהחליט כיצד לחמם את ביתו. מצד שני, הוא עלול לגרום נזק סביבתי ובריאותי לשכניו - וגם דבר זה אוסרת ההלכה. העשן היוצא מארובתו עלול לפגוע בשכניו הקרובים, ובסביבה ואוכלוסייה הרחוקות מאות מטרים מביתו. האם בהלכות נזיקין ובדיני שכנים מוגדר עשן זה כנזק שנדרש להרחיקו או להפסיקו? ואם כן, מי יפצה אדם שהשקיע את מיטב כספו כדי לבנות קמין שכזה? מה קודם: זכות הקניין או הרחקת המטרד? האם יש להתייחס לכך כנזק או

23 להרחבה ראו הרב דוד אביחיל, "יהדות וסביבה", גבריאל קדוש (עורך), **תורת הארץ והסביבה: מאמרי הלכה והגות**, אשקלון: מכון התורה והארץ, תשע"ד, עמ' 25-38.

כפגיעה בסביבה ("בל תשחית")? תשובות לשאלות אלו ניתנו בפסיקות בתי המשפט ובתי הדין בשנים האחרונות. אך בעוד בית המשפט האזרחי התיר שימוש בקמין נוכח אי־הוכחת נזק,[24] הרי שבית הדין הרבני הורה לחדול מהשימוש בקמין.[25]

עוד נאמר בעניין הרחקת נזיקין:

> מרחיקין גורן קבוע מן העיר חמשים אמה. לא יעשה אדם גורן קבועה בתוך שלו, אלא אם כן יש לו חמישים אמה לכל רוח; מרחיק מנטיעותיו של חברו ומנירו, שלא יזיק.
>
> (משנה, בבא בתרא ב, ח)

רש"י (בבא בתרא כד ע"ב, ד"ה מפני) פירש מדוע נדרש להרחיק חמישים אמה: "מפני המוץ המזיק את בני העיר כשהוא זורה וגם הזרעים הוא מייבש". בתוספתא (בבא בתרא א, י) נאמר עוד: "מרחיקין את הכבשונות מהעיר חמישים אמה". המשנה (בבא בתרא ב, ב) אף מציינת שגרימת הנזק בגין מפגעים מחייבת בתשלום: "לא יעמיד אדם תנור בתוך הבית, אלא אם כן יש על גביו גובה ארבע אמות [...] ואם הזיק, משלם מה שהזיק".

לפי הרמב"ם, האחריות מוטלת על גורם הנזק, אף שלא נעשה על ידו באופן ישיר. גם אם המפגע מועבר באמצעות הרוח, נדרש בעליו להרחיקו:

> מי שעשה גורן בתוך שלו או קבע בית הכסא או מלאכה שיש בה אבק ועפר וכיוצא בהן - צריך להרחיק כדי שלא יגיע העשן או ריח בית הכסא או האבק והעפר לחברו, כדי שלא יזיקו. אפילו היתה הרוח היא שמסייעת אותו בעת שעושה מלאכתו, ומולכת [=ומוליכה] העפר או נעורת הפשתן והמוץ וכיוצא בהן ומגיעתן לחברו - הרי זה חייב להרחיק כדי שלא יגיעו ולא יזיקו ואפילו על ידי הרוח המצויה, שכל אלו כמי שהזיק בחיציו הן.
>
> (משנה תורה, הלכות שכנים, פרק יא, הלכה א)

הרמב"ם מוסיף ומשווה בין עשן לריח בית הכיסא ואבק, ומורה שניתן לכפות את ההרחקה כיוון שאדם מן השורה אינו יכול לסבול נזקים אלה:

---

24 ראו ת"א (נתניה) 65737-01-19 **אביבה סודק ואח' נ' שלומית אלון ואח'**.

25 כך פסק הרב אריאל בר־אלי, בבית הדין לענייני ממונות בשדרות, מס' סידורי 232, מיום א' בחשוון תשס"ז. אך ראו באתר "דין", בתשובה מיום י"ז בכסלו תשע"ז. שם נפסק שאם הארובה תקינה, העשן לא אמור להיות מורגש כל כך; ומאחר שזוהי דרך השימוש של כל אדם, אין זה בכלל נזקי שכנים כפי שמבואר **בחזון איש** (חושן משפט, סימן יג, ס"ק יא). נוסף על כך, אם לבני אדם רגילים זה לא אמור להפריע - אין חיוב הרחקה אלא אם מדובר בשכן חולה.

> העשן וריח בית הכסא והאבק וכיוצא בו ונדנוד הקרקע שכל אחד מאלו אין לו חזקה ואפילו שתק הניזק כמה שנים הרי זה חוזר וכופהו להרחיק וכן היזק ראייה במקום שצריך מחיצה כופהו לעשות מחיצה בכל עת שירצה כמו שביארנו ולמה שינו נזקים אלו משאר נזקין לפי שאין דעתו של אדם סובלת נזק מאלו וחזקתו שאינו מוחל שהיזקו היזק קבוע ואם קנו מידו שמחל בנזקים אלו אינו יכול לחזור בו.
> (שם, הלכה ד)

באופן דומה התייחס ר' יוסף קארו לעניין החזקה בהיזק עשן וביאר שכיוון שהוא חמור משאר נזקים, נדרשת הרחקה - וחזקה בשתיקה אינה מועילה:

> במה דברים אמורים בשאר נזקים חוץ מארבע שהם העשן וריח בית הכסא ואבק וכיוצא בו ונדנוד הקרקע שכל אחד מאלו אין לו חזקה ואפילו שתק כמה שנים הרי זה חוזר וכופהו להרחיק.
> (שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנה, סעיף לו)

הוא מוסיף ומבאר שגם כאשר מדובר בעשן הנעשה באופן תדיר (דבר המצוי בעיקר במאפיה ודומיה) - יש להבחין בין מצבים שונים:

> ועשן תדיר נמי דוקא היכא דמטי לרשותא דחבריה ברוח מצויה אבל אי לא מטי ליה אלא ברוח שאינו מצויה לא מחייב לסלוקי ואפילו ברוח מצויה נמי דוקא דמזיק לאינשי אבל אי לא מזיק לאינשי אף ע"ג דמטי לביתיה ומשחיר לאישיתיה (פי' כותלו) אם ראה ושתק מחל ושוב אינו יכול למחות אבל לכתחלה מצי מעכב.
> (שם, סעיף לז)

עיון בהלכות נזקי שכנים מורה כי עשן נחשב כנזק שבעליו נדרש להרחיקו. במסכת בבא קמא (כב ע"א) הובאה מחלוקת אמוראים בעניין גרימת נזק אש: "אתמר: ר' יוחנן אמר - אשו משום חציו; וריש לקיש אמר - אשו משום ממונו. וריש לקיש מאי טעמא לא אמר כרבי יוחנן? אמר לך: חציו מכחו קאזלי, האי לא מכחו קאזיל. ורבי יוחנן מאי טעמא לא אמר כריש לקיש? אמר לך: ממונא אית ביה ממשא, הא לית ביה ממשא". ריש לקיש סבור כי על האש חלים חובת שמירה ותשלום בגין הנזק הממוני, ורבי יוחנן סבור שכיוון שהחץ יצא מתחומו של היורה - יש לו אחריות מלאה על הנזק. מכאן ניתן להסיק שגם עשן הנפלט מארובת תנור קמין המוסק בעצים ונישא עם הרוח, כמו האש, מחויב בתשלום הנזק.

לנזקי העשן ישנן ראיות חד־משמעיות. העשן נקלט בקירות הבתים, בציוד ובבגדים. זהו היזק ממוני. הוא גורם לתחושת מחנק ויוצר זיהום מתמשך שבמקרים רבים עלול

לגרום במהלך השנים לנזק בריאותי בלתי הפיך. מכאן ניתן להסיק שגם עשן הנפלט מארובת תנור קמין המוסק בעצים ונישא עם הרוח, כמו האש - הוא נזק שחלה עליו חובת תשלום.

ו. סיכום

במאמר זה ראינו כי במקורות חז"ל קיימת התייחסות רחבת היקף למפגעים סביבתיים המשפיעים על יחסי שכנים, ועל יחסי הפרט והמרחב הציבורי. המחלוקות שהתגלעו בין חכמי ההלכה בסוגיות אלו מצביעות על כך שהנזקים הסביבתיים הם חד־משמעיים מחד גיסא, אך קיים קושי בהגדרתם והחיוב בגינם, מאידך גיסא.

במאמר זה התמקדתי בעשן הנפלט מארובות קמין המוסק בעצים וגורם לזיהום אוויר משמעותי. דוגמה זו ממחישה היטב כי נדרש מאיתנו להגביר את המודעות בסוגיות הסביבתיות. לא זו בלבד ששימוש בתנור ממין זה יוצר זיהום אוויר, עשן כבד, ריח וחלקיקים נשימתיים מסוכנים הנוצרים בעת השריפה, הרי שלשם כך נדרשת כריתה מסיבית של עצים. כפי שראינו, קיימים הנחיות וחוקי עזר עירוניים המגבילים את השימוש בקמין עצים, אך נראה כי נדרשים כללים ברורים וחקיקה בנושא בהקדם המרבי. כפי שאמרו חז"ל, גרמא בנזיקין - אסור. ייתכן שנדרש לאסור על הציבור את השימוש בתנור זה שפגיעותיו הבריאותיות והסביבתיות אינן מוטלות בספק (או להימנע מהשימוש בו ככל שאפשר).